

ԱՐԵՏԻ Գ. ԹԵԹԵԼԻՆ

ԴՐՈՒԱԳՆԸՐ
ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԵՆ

ՊԵՐԵՍՆԻՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳՈՂԳՈԹԱՆ
(1914—1918)

ԴՐՈՒՅԴՆԵՐ

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԵՆ

ՀՕԴ

ՀԵԿ

ՊԵՏԵՍՆԻՎԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

(1914—1918)

Պ Ե Յ Ա Պ Ա Խ Թ

1 9 5 6

Հեղինակը
Արեգիս Գ. Թիֆլիսան

ՆԱԽԱԲԱՆ

Մեր այս համեստ աշխատասիրութիւնը, իր սեղմ էջերու վրայ կը պատկերացնէ Ապրիլեան Եղեռնի ժինգ երկար առաջներուն արխինազանդ անցքերէն՝ ճշգրիտ տեղեկութիւններ եւ զբուագներ։ Ան իր մէջ կը պարանակէ այնպիսի տեղեկութիւններ եւ փաստեր, սրտնք մինչեւ այսօր հրատարակուած եւ մեղի ծանօթ այս կարգի զիրքերուն մէջ յիշատակուած եւ նշանակուած չեն։

Մեր զատկները եւ յաջորդ սերունդները՝ զայն կարգալով պիտի տեսնեն թէ ո՛րքան անողորմ և բարբարոս եղած են մեր անակը ժողովուրդին հանդէպ՝ մեր ջարդաբար թշնամիները եւ իրենց պետական, զինուորական եւ կուսակցական ուժերը ի սպաս զրած են, վերջ տալու համար իրենց աիրապետութեանը տակ եղող հայ ժողովուրդի զոյութեան։

Իրաւամբ կ'ըսուի թէ 1915-ի Ապրիլեան Եղեռնի պէս, եղեռնազործութիւն մը արձանագրուած չէ ազգերու պատմութեան մէջ, իր բարբարոսական տարապով եւ զիստուորութիւններով։

Ապրիլեան Եղեռնը մէկուկէս միլիոն զահեր խըլլած է թրքահայութենէն։ Ահա թէ ո՛րքան մահացու եղած է, առաջիկ զահիձներուն մեր զիլիուն իջեցուցած սակայելական հարաւածը, 1914-1918 տարիներուն։

Ուրախ ենք որ մեր ջարդարար թշնամին չէ կրցած ոչնչացնել թրքահայութիւնը։ Այսօր թուրք ժողովուրդն իսկ զարմանքով կր դիտէ Ապրիլեան մեծ Եղեռնէն վերապրող Հայութեան բարգաւաճումը բոլոր մարդերու մէջ՝ Հայաստանի սահմաններուն մէջ եւ արտասահմանի — յատկապէս տապնջական Արարական Երկիրներու — մէջ։

* * *

Մենք, այս աշխատասիրութեան նիւթը մշակած ենք՝ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի մեր տնհատական բազմաթիւ յուշերը օգտագործելով։ Իսկ տեղահանութեան յուշերն ու վկայութիւնները քաղած ենք զոհերու բերնէն։

* * *

Այս առթիւ կ'ուզենք չեշտել՝ թէ արտասահմանի Հայութիւնը, զեռ իր մէջ ունի բազմաթիւ վերապրողներ՝ Ապրիլեան մեծ Եղեռնի զարհուրելի արհաւիրքներէն։ Սակայն ցաւալի է բոել թէ անոնց պատերազմի եւ տեղահանութեան յուշերը օգտագործող հեղինակները քիչ են։

Առ այս, մեր ազգակից զրոպներուն վրայ կը ծանրանայ պարտականութիւնը՝ իրենց քաղաքներուն եւ գիւղերուն եղերական պատմութիւնները գրի առնել, զանոնք կորուստէ փրկելու և այսպէսով ամբողջացնելու համար 1915ի թրքահայութեան Գողգոթայի Պատմութիւնը։ Անոնք մեծ ծառայութիւն մը բրած պիտի ըլլան իրենց Ազգին և պիտի ունենան գոհունակութիւնը նուիրական զործ մը կատարած ըլլալու։

Մեր այս համեստ հատորը կրնայ օրինակ հանդիսանալ տատամսողներուն։

ԱԷԵՏԻՍ Դ. ԹէՔէԵԱՆ

1957, Պէյրուբ

ՊԱՏԵՐԱՋՄԱԿԱՆ ԱՐՀԱԿԻՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊԱՏԵՐԱՋՄԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՊԵՀԵՄՆԻՒԻ ՄԵջ

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի արդէն պայթած էր եւրոպայի մէջ, Գերմանիոյ յարձակումովը Պելճիգայի վրայ:

Երեք ամիսներ անցած էին արդէն պատերազմի սկսած օրերէն: Վախ կար ՊԵՆԵՍՆԻ մէջ թէ Թուրքիան ալ պատերազմի պիտի մտնէ Գերմանիոյ կողքին, իր ուժերը զօրաշարժի ենթարկելով կոռւելու համար զանազան ճակատներու վրայ, Խուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի դէմ, որոնք Թուրքիոյ պաշտպանները եղած էին 1878ի Պերլինի Խորհրդաժողովներին ի վեր . . .

Այս կր ցուցնէին ԺՀ ոն-Թուրք պետական ներկայացուցիչներուն եւ Խթքիատ-Թերազգգը (Միութեան եւ Յառաջդիմութեան) կուսակցական պարագլուխներուն իրարու ետևել դէպի Գերմանիա ունեցած այցելութիւնները, ուր հասած անոնք համակիր ընդունելութեան մը կ'արժանանային եւ հիացած աչքերով կը դիտէին Գերմանիոյ պատրաստած Պատերազմական Մեքենան, և երկիր դառնալով գնահատել և ջատազովել կը սկսէին գերմանական բարեկամութիւնը և անոր հետ զինակցելու առաւելութիւնները . . .

Այսպէսով հետզհետէ կը բարձրանար գերմանական ազգեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ եւ նոյն համեմատութեամբ ալ կը տկարանային Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Խուսիոյ քաղաքական աղղեցութիւնները ԺՀ ոն-Թուրքերու աչքին:

Երեւոյթներէն զատելով Թուրքիոյ փոքրամասն ո՛չ-
թուրք ժողովուրդները հետդիւնք սկսած էին վախնալ և
համոզում զոյացնել թէ Երիտասարդ թուրք պետական վա-
րիչները ուշ կամ կանուխ Օսմաննեան Կայսրութեան ճակա-
ռագիրը պիտի յանձնէին Գերմանիոյ ճեռքը . . .

Մտահոգ էին մեր հայրերը, մտահոգ էին Թուրքիոյ քր-
րիստոննեայ աղջիբեն ու ժողովուրդները և իրենց մամուլի
սիրնակներէն կր զգուշացնէին Թուրքիոյ պետերը պատերազ-
մի բացերուն և կրակներուն մէջ նետելէ Երկիրն ու ժողո-
վուրդը : Անսնք Օսմ. Խորհրդարանի մէջ այ , Գրիգոր Զոհ-
րապի առաջնորդութեամբ , պայքար կը մգէին պատերազմի
զէմ , և Թուրքիոյ չէլութեամբ կը չատազովէին :

* *

Այս միջոցին , իր վերջին փոլին հասած էր Հայկական
Հարցին լուծումք : Պատերազմի մը պարագային , ջուրի պլոյ-
ուրջակներուն պէս պիտի ցնդէին հայ ժողովուրդին այս առ-
թիւ ունեցած յոյսերն ու ակնկալութիւնները և ապարդիւն
ու իտի մնային հայկական վեց վիլայեթներու բարենորողման
չանքերն ու աշխատանքները :

* *

Պատերազմի առաջին ամիսներուն , կարծես մեր չար
բախտէն , զերմանական զէնքը կր թուչէր յաղթանակէ յաղ-
թանակ : Պելճիքան դգետուուած էր և Փրանսական րանակ-
ները բռնած էին նահանջի համբան : Գերմանացիք մօտեցած
էին Ֆրանսայի սրաբին և կ'ակնկալուէր Բարիզի անկումը ,
երբ Թուրք վարիչներ Երեւոյթներէն խարուելով , Օսմ . Խոր-
հրդարանի տաճիկ Երևափոխաններուն մէծամասնութեան
ձայնով , ի հեծուկո քրիստոննեայ խորհրդականներու , Եր-
կիրն ու ժողովուրդը յաջողեցան նետել , այդ աշխարհասու-
ռան պատերազմի կրակներուն մէջ :

1914ի Օգոստոս Յին պատերազմը պաշտօնապէս կը յայ-
տարարուէր Պեհսնիի մէջ :

Թուրքիոյ պատերազմի մուտքին լուրը , կայծակի արա-
գութեամբ տարածուած էր մեր հայրենի բնադաւառի մէջ ,

անշնչելի մթնոլորտ մը ստեղծելով մեր հայկական թաղերուն վերեւ :

Մեր հայրերու դիտէին որ Թուրքիա այս համաշխարհային պատերազմի մէջը մտնելով պիտի տուժէ չարաչար, իսկ հայ ժողովուրդն ալ մեծ աղէտներու պիտի Ենթարկուի :

Այս մտածումները սուտ իջեցուցած էին հարիւրաւոր հայ ընտանիքներուն վրայ, եւ աշխարհը մթնցած էր մեր հայրերուն աշքին :

* *

Պէտսնիի մէջ, Թուրքիոյ պատերազմի մուտքը կը ծանրւցուէր, ամիսներ առաջ, զաւաոի մուխթարներուն զըրկուած զոց պահարաններուն բացումովք, որոնց պարունակած պաշտօնական թուղթերուն վրայ, արաբական խոչորտառերով զրուած էին՝

«Սէփէրապիրիի վար, հէր քէս սիլահ պաշընա» . (Զօրաշարժ կայ ամէն ոք զէնքի զլուխու) :

Այս թուղթերէն հարիւրաւոր օրինակներ փակցուած էին, թաղերուն, շուկաներուն եւ պետական ու հաստրակական հաստատութիւններու պատերուն եւ անկիւնադարձերուն վրայ :

Պատերազմի յայտարարութեան շննդալից արտայայտութիւն մը տալու համար, քաղաք բերուած էին նաև բաղմաթիւ քիւրտ թմրկահարներ ու զուսնաձիներ, որոնք իրենց շուրջ մանուկներու եւ հետաքրքիրներու մեծ բազմութիւն մը հաւաքած, օրերով շրջեցան քաղաքի եւ հայկական թաղերուն բոլորտիքը, պատերազմին սարսափը աւելի եւս տարծելու համար սահմոկած սրտերէն ներս :

Միւս կողմէ կառավարութեան մւռնետիկները կատաղի դսնով մը, բարձրագուչ եւ խրոխտ բացագանչութիւններով, զէնքի առակ կը կանչէին 18-45 տարեկանի միջեւ եղող բոլոր երիտասարդ ութիւնը :

Անոնք, զինուուրական թեկնածուները կը հրաւիրէին՝ իրենց ինքնութեան թուղթերով անյապաղ ներկայանալու, այս առթիւ բացուած զինուուրական զրասենեակները, արձանա-

զրբել տալու համար իրենց անունները եւ իրենց պայուսակները կարել տալով, պատրաստուելու համար զօրաշարժին:

Փախուստ տուողները պիտի յանձնուէին նորակաղմ Պատերակմական Ատեաններուն . . .

Զօրակոչի տրամադրութիւնները ահարեկած էին հարիւրաւոր ընտանիքները: Փողովուրդէն գերմարդկային զոհողութիւններ կը պահանջէր անիծեալ պատերազմը, իր պայթումի օրէն սկսեալ: **Զօրակոչի այսպիսի ահաւոր սարսափմը, ո՛չ մէկ պատերազմի մէջ տեսած էին մեր հայրերը:**

ԶՕՐԱԾԱՐԺԻ ՍԱՐՍԱՓԸ

Պատերազմի յայտարարութենէն մէկ երկու շաբաթ չանցած՝ զինուորադրուած էին արդէն մեր հարիւրաւոր երիտասարդները:

Զօրաշարժէն փախուստի ճամբայ չկար հայութեան համար: Տաճիկ պաշտօնէութեան հակահայ տրամադրութիւնները, պատերազմի բերումով, կատաղի համեմատութիւններու հասած, ահաւոր սպառնալիքի մը պէս կախուած էին մեր զլիուն վերեւ:

Փալով մեր հայրերուն, տաճիկ պետերու այս թշնամական վերաբերումը մեղմելու համար, յօժարակամ յանձն կ'առնէին իրենց պարտադրուած անհուն զոհողութիւնները եւ կատարեալ հաւատարմութեամբ կատարելու կ'աշխատէին իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները:

Զօրաշարժի ենթարկուած մեր հարիւրաւոր երիտասարդները, առանձին ջոկատներ կազմած, դէպի կովկասեան ճակատ կ'առդդուէին, բոնելով Մալաթիոյ ճամբան: Անոնք կը քալէին օգոստոսեան կիղիչ արեւուն տակ, այնպիսի ճամբաններէ, որոնք կորսուած էին փուշերու եւ փոշիներու տակ. մեր նորազիր զինուորական թևկանածուներէն շատերը ճերմըրկած մազ ու մօրուքով, ստիպուած էին որպէս զինուորներ, հետիոտն քալէլու այս փուշերուն եւ փոշիներուն մէ-

ջէն, որոնք, տեղ տեղ մինչև իրենց ծունկերը կը բարձրանային, իրենց կոնակն ունենալով խոշոր պայուսակներ՝ ուտեստեղինի եւ հաղուստեղինի ծանր պաշարը։ Անոնք հաղիւչորս օր քալելով կրնային հասնիլ Մալաթիա։

* *

Այդ օրերուն թուրք համանատարութեան գլխաւոր երազն էր, զերմանական զինքերով, շանթահարիչ յարձակումով մը ճեղքել Կովկասիան ճակատը, հասնիլ Աղրպէյճան, դրաւել Պաքուն, տիրանալ անոր քարիւղին, որուն այնքան ոլէտք ունէր Գերմանիոյ Պատերազմական Մեքենան։

Մինչ երիտասարդութիւնը դօրաշարժի կ'ենթարկուէր, կառավարական լրատու Գործակալութիւնները իրենց չուղնդալից պարունակութեամբ, զերմանական զինքի ամենափոքր մէկ յաղթանակը, մեծցնելով, պատերազմական դործողութիւնները հրահներել կ'աշխատէին երկրին ամէն կողմը։

Այդ օրերուն, թրքական Գործակալութիւններու մէջ, խոշոր տասներով կը կարդայինք, Վիլհալմ Կայսեր եւ Գերմանիոյ յարձակուդական բանակներուն ընդհանուր հրամանատար, Հինուենպուրկի անունները եւ անոնց այլեւայլ յայտարարութիւններն եւ տարած յաղթանակներուն ներբողները։ Այս յաղթանակները դրեթէ ամէն օր կը տօնախմբուէին քաղաքին մէջ, պետական պաշտօնեաններու հրճուանքի, իանդագուութեան եւ հրավառութեան եւ հրավառութեան արտայայտութիւններով։

* *

Ճակատ մեկնուող սիրելիններուն քաղաքէն բաժանումը, ողբերգական և սրտաձմիլիկ տեսարաններ կը պարզէր, տուններուն, փողոցներուն եւ հրապարակներուն վրայ, ողբ ու կոծի քնդհանուր արտայայտութիւններով համակուած։

Ճինուորական թեկնածուներէն զեկեցկածայն երիտասարդներ՝ կ'երդէին հրաժեշտի սրտառուչ մանիներ, սրոնք զիրենք ճամբու դնող սիրելիններուն լացերով եւ հեկեկանքներով կ'ողջունուէին եւ իրենց աղիողորմ արձագանգները կը տարածէին ցաւոտ սրտերէն եւ թախծապատ հողիններէն ներս . . .